

TECHNIEKEN EN IDEALEN

Foucault en Taylor over de disciplinaire samenleving

Bachelorthesis door Jeroen Au

Studentnummer: 322840

Leerstoelgroep: Wijsgerige antropologie

Opleiding: Bachelor Wijsbegeerte

Aantal studiepunten: 10 ECTS

Datum voltooiing: 18 december 2011

Begeleider: prof. dr. Ger Groot

Adviseur: prof. dr. Han van Ruler

Aantal woorden: 10979

Inhoudsopgave

Afkortingen	p. 2
Inleiding	p. 3
1. Michel Foucaults <i>Discipline, Toezicht en Straf</i>	
1.1 Inleiding	p. 4
1.2 Samenvatting	p. 4
1.3 Conclusie	p. 7
2. Michel Foucault over de disciplinerende samenleving	
2.1 Inleiding	p. 8
2.2 Technieken van disciplineren	p. 8
2.3 Disciplineren als een modaliteit van de macht	p. 11
2.4 Het ontstaan van de disciplinerende samenleving	p. 12
2.5 De gevolgen van systematische gevangenschap	p. 14
2.6 Conclusie	p. 15
3. Charles Taylor over de opkomst van de disciplinaire maatschappij	
3.1 Inleiding	p. 16
3.2 De religieuze en seculiere hervormingsbewegingen	p. 16
3.3 Programma's van disciplineren	p. 21
3.4 Omgangsvormen en intimiteit	p. 22
3.5 Succes en tegengeluiden	p. 22
3.6 Conclusie	p. 24
4. Foucault en Taylor over de disciplinaire samenleving	
4.1 Terminologie	p. 25
4.2 Overlapping en complementariteit	p. 25
4.3 Overeenstemming en tegenspraak	p. 27
4.4 Conclusie	p. 29
Conclusie	p. 30
Literatuurlijst	p. 31

Afkortingen

DTS *Discipline, Toezicht en Straf. De Geboorte van de Gevangenis*

SA *A Secular Age*

SotS *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*

Inleiding

We leven in een disciplinaire samenleving. In onze sociale en individuele levens heerst discipline. We kunnen ons hier allemaal wel wat bij voorstellen. We vragen ons wel af wat het precies betekent in een disciplinaire samenleving te leven en hoe het zo gekomen is.

Twee grote twintigste-eeuwse filosofen, Charles Taylor en Michel Foucault, behandelen ieder in een van hun boeken uitgebreid het thema van de disciplinaire samenleving. Michel Foucault doet dat in zijn *Discipline, Toezicht en Straf. De Geboorte van de Gevangenis* en Charles Taylor doet dat in zijn *A Secular Age*. Beide auteurs proberen een hedendaags verschijnsel te verklaren, respectievelijk de moderne gevangenis en het huidige secularisme, door historische uiteenzettingen te geven, waarvan de geschiedenis van de disciplinaire samenleving deel uitmaakt. Ze richten zich op Noord Atlantische (Westerse) landen, waaronder vooral Europa, maar ook de Verenigde Staten. De boeken zijn uiteraard ook doorspekt met filosofisch materiaal.

Ik vraag me af of Foucault en Taylor wat betreft de disciplinaire samenleving het over dezelfde zaken hebben en of ze elkaar tegenspreken dan wel met elkaar in overeenstemming zijn. Om de vergelijking tussen Foucault en Taylor bij hun behandeling van het thema effectief te kunnen maken zal ik eerst afzonderlijk op de twee auteurs ingaan zodat de lezer zich een goed beeld kan vormen van wat ze over de disciplinaire samenleving leren.

Bij Foucault zal ik, alvorens in te gaan op zijn behandeling van het thema van de disciplinaire samenleving, de context schetsen waarin die behandeling zijn plaats heeft. Bij Taylor zal ik slechts zeer beperkt ingaan op zijn boek in het algemeen. Dit komt omdat het thema van de disciplinaire samenleving een veel belangrijkere rol in Foucaults boek speelt dan in die van Taylor. Je zou zelfs eventueel 'de disciplinaire samenleving' als belangrijkste thema in het boek van Foucault kunnen zien.

Mijn onderzoeksvraag luidt: 'Wat zijn de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen de behandeling van het thema van de disciplinaire samenleving door Foucault en Taylor?'

1. Michel Foucaults *Discipline, Toezicht en Straf*

1.1 Inleiding

Michel Foucault (1929-1984) was een Franse historicus en filosoof. Zijn filosofisch werk wordt tot de canon van de filosofie gerekend. Wat uniek was aan zijn werkwijze was het in archieven historisch onderzoek doen om filosofische punten te maken. Dit deed hij ook voor zijn in 1975 uitgebrachte boek *Surveiller et Punir. Naissance de la Prison*¹. Zoals de titel suggereert is het boek erop gericht de geboorte van de moderne gevangenis te verklaren. Het gaat daarbij historisch te werk door de ontwikkeling in de rechtspraak (en ontwikkelingen in de samenleving in het algemeen) uiteen te zetten, en het gaat daarbij filosofisch te werk door met originele analyses, concepten en visies te komen. Voordat we gaan bekijken wat het boek ons leert over de disciplinerende samenleving, zullen we eerst een beeld krijgen van het boek in het algemeen.

1.2 Samenvatting

Het boek bestaat uit vier delen en elk deel bestaat uit enkele hoofdstukken. De hoofdstukken staan in chronologische en argumentatief logische volgorde. Mijn samenvatting zal de structuur van het boek aanhouden.

Het eerste deel zou je als inleidend kunnen beschouwen. Het eerste hoofdstuk maakt duidelijk waar het boek over gaat en zet de uitgangspunten van het boek uiteen. Foucault laat er zien dat de strafpraktijk zich in de moderne tijd niet meer richt op het martelen en markeren van het lichaam van de veroordeelde, maar op de bewerking van diens ziel. Foucault onderzoekt in zijn boek hoe deze verandering tot stand is gekomen. Hij doet dat door de verandering in verband te zien met een verandering in de voornaamste manier waarop macht wordt uitgeoefend in de samenleving. (Ik zal het uitgebreider over macht hebben onder kopje 2.3.)

Het tweede hoofdstuk van het eerste deel richt zich op de klassieke strafpraktijk. Foucault gebruikt de term 'klassiek' voor de 17e en 18e eeuw. De klassieke strafpraktijk was openbaar en erg wreed en gewelddadig. Ten eerste omdat het spektakel van de lijfstraffen een afschrikkende functie had en ten tweede omdat een misdaad als schending van de wil van de soeverein – oftewel de koning – werd opgevat die triomfantelijk gewroken moest worden. Nadat Foucault uitgebreid is ingegaan op het functioneren van de klassieke strafpraktijk, geeft hij een aantal redenen die inherent

---

1 Ik gebruik de Nederlandse vertaling van het boek.

waren voor het verdwijnen van die strafpraktijk. Een belangrijke reden was dat de openbare terechtstellingen een permanente bron van geweld en sociale onrust waren, vanwege het effect ervan op het publiek. Een andere belangrijke reden is dat ze de solidariteit onder de bevolking tegenover de machtshebbers versterkten.

Het tweede deel gaat in op de hervorming van het strafrecht. Het eerste hoofdstuk daarvan geeft meer redenen voor de noodzaak van verandering binnen het strafrecht. Zo veranderde de aard van de misdaad. De misdaden van roversbenden maakten meer plaats voor individuele diefstal. En er werden steeds meer eigendoms-delicten gepleegd, terwijl in de maatschappij eigendom belangrijker werd. Het oude gebrekkige strafstelsel kon hier niet goed tegenop. Verder werd er door intellectuelen geroepen dat de oude strafpraktijk niet menselijk genoeg was. Vervolgens wordt in het hoofdstuk uiteengezet hoe het nieuwe strafstelsel fijnmaziger en efficiënter zou worden. Niet de gruwelijkheid van de straf moest afschrikken, maar de zekerheid van bestraffing.

In het tweede hoofdstuk van het tweede deel wordt het nieuwe alternatief voor de oude strafpraktijk, voorgesteld door achttiende-eeuwse strafrechthervormers, uiteengezet. Bij dit alternatief zouden criminelen gestraft worden met een 'arsenaal van kleurrijke bestraffingen' zoals Foucault het uitdrukt (p. 159, DTS). Daarbij moest de aard van een straf nauw worden afgestemd op de aard van een misdaad, zodat de voorstelling van een misdaad door (potentiële) criminelen als vanzelf de voorstelling van de straf zou oproepen. Van dit alternatief kwam echter niets terecht. Een paar decennia later zou alles tussen de boete en de doodstraf in met dezelfde gevangenisstraf worden bestraft, terwijl de gevangenisstraf om twee redenen geen voor de hand liggende straf was. Ten eerste omdat de gevangenis een slechte reputatie had als onderdrukkend en misbruikt instrument van de soeverein. En ten tweede omdat ze traditioneel niet als strafmiddel werd gezien in het strafrecht; ze werd slechts gebruikt om criminelen voorlopig vast te houden. Waarom het toch de gevangenis werd, is dus een prangende vraag. Om dit te verklaren gaat Foucault in het derde deel in op een bredere ontwikkeling in de maatschappij.

In de volgende twee hoofdstukken somt Foucault verschillende disciplinerende technieken op die in de 17e en vooral 18e eeuw tot ontwikkeling kwamen en steeds meer werden toegepast, illustreert hij ze met concrete voorbeelden uit de praktijk en analyseert hij ze. Zodoende kan hij aan de ene kant duidelijk maken dat disciplineren in de klassieke periode opkwam en aan de andere kant kan hij duidelijk maken hoe die disciplineren werkt. In het eerste hoofdstuk gaat het om technieken van het organiseren van mensen en in het tweede hoofdstuk gaat het om technieken van het gehoorzaam maken van mensen. Deze technieken werden toegepast o.a. in de kazerne, op scholen, in ziekenhuizen en op werkplaatsen – allemaal in feite disciplinerende instellingen.

In het derde hoofdstuk van dit derde deel ten slotte, schetst Foucault het ontstaan van de disciplinerende samenleving. Foucault laat zien hoe de samenleving een 'panoptische samenleving' is geworden. Het panopticon is een beroemde architectonisch en cirkelvormig gebouw. Het heeft aan de binnenzijde op verschillende verdiepingen een reeks kamertjes en in het centrum een bewakingstoren. Vanuit de toren heeft men volledig zicht op wat zich binnen de kamertjes afspeelt. De kamertjes bieden geen zicht op elkaar. Ze bieden zicht *op* de toren, maar bieden geen zicht *in* de toren. De bewaakten in de kamertjes weten dat ze altijd in de gaten gehouden kunnen worden, maar weten nooit wanneer dat daadwerkelijk gebeurt en spelen daarom hun eigen bewaker. Foucault zegt dat de moderne samenleving als een panopticon functioneert aangezien er algemeen toezicht heerst en iedereen in de samenleving continu onder controle staat. Ik zal uiteraard in het volgend hoofdstuk van deze scriptie nog uitgebreid op dit derde deel ingaan.

In het vierde en laatste deel focust Foucault ten slotte op de gevangenis. Hij analyseert in het eerste hoofdstuk van dat deel de moderne gevangenis² en maakt duidelijk dat ze een disciplinerende instelling is. De gevangenis is namelijk niet slechts gericht op het straffen, maar ook op het verbeteren van de gevangene. Ze is zoals Foucault haar noemt een 'reformatorium' (pp. 178, 324 DTS). Ze is een disciplinerende machine in een pure vorm omdat in haar de macht over de subjecten zo groot is. Foucault kan haar dan ook een 'despotische machine' noemen (p. 324, DTS). Het is niet gek dat de gevangenis op de werkplaats, de school, het ziekenhuis of de kazerne lijkt. De reden waarom ze zo prominent in de strafpraktijk is geworden, is dat ze prima tussen andere disciplinerende instellingen in de samenleving past en een onderdeel vormt van de algemene maatschappelijke tendens tot disciplineren.

Wanneer Foucault klaar is met zijn verklaring voor de geboorte van de gevangenis, gaat hij in het tweede hoofdstuk van dit deel in op de duurzaamheid van die gevangenis. Foucault laat zien dat de gevangenis op meerdere manieren faalt en zegt dat de duurzaamheid daarom raadselachtig is. Foucault komt met twee verklaringen voor deze duurzaamheid. Eerst legt hij uit dat het gevangenisstelsel in het voordeel werkt van elites. Hij vertelt ten eerste dat "de heersende klasse" (p. 393, DTS) (waaronder de politie) uit bepaalde illegalismen, zoals prostitutie, winst kan trekken door grip op delinquenten te hebben o.a. doordat delinquenten wel eens in de gevangenis verblijven (p. 388, DTS) en ten tweede dat de politie gebruik kan maken van delinquenten voor infiltratie in relatief ergere kringen van illegalismen. Volgens Foucault verklaart het feit dat de gevangenis samenvalt met de disciplinerende tendens van de samenleving niet alleen de geboorte van de

---

2 Vanaf nu heb ik, als ik het over de 'gevangenis' heb, het over de 'moderne gevangenis' – dus niet de gevangenis ten tijde van de soevereine heerschappij waarin mensen wegwijnden in het donker, maar de gevangenis zoals we die ook nu hebben, met al haar disciplinerende facetten.

gevangenis maar ook de duurzaamheid van die gevangenis.

In het laatste hoofdstuk biedt Foucault nogmaals een breder, maatschappelijk, perspectief. Hij plaatst de gevangenis binnen de maatschappelijke context. Hij zegt dat wij allemaal in zekere zin gevangen zijn, omdat we omringd zijn met disciplinerende instellingen die gradaties van de gevangenis vormen. Er heerst 'systematische gevangenschap'. De gevolgen hiervan zal ik in 2.5 bespreken.

1.3 Conclusie

We weten nu welke rol het thema van de disciplinerende samenleving speelt in *Discipline, Toezicht en Straf*. Het boek verklaart de geboorte en duurzaamheid van de gevangenis vanuit dit bredere fenomeen. Het blijkt dat de gevangenis als disciplinerende instelling bij uitstek onderdeel vormt van de maatschappelijke tendens tot disciplineren. Uiteindelijk is ze slechts een extreme variant van de vele andere disciplinerende instellingen die gezamenlijk 'systematische gevangenschap' teweeg brengen. De analyse van de disciplinerende samenleving is op zichzelf een belangrijke bijdrage van het boek. Wij gaan nu nader bekijken wat Foucault ons over de disciplinerende samenleving leert.

2. Michel Foucault over de disciplinerende samenleving

2.1 Inleiding

We kennen nu de context waarbinnen Foucault het thema van de disciplinerende samenleving behandelt. Dat we in een disciplinerende samenleving leven is een belangrijke boodschap van het boek. Wat dat inhoudt wordt duidelijk als ik als eerst inga op wat discipline is en hoe ze werkt, en vervolgens disciplinerende presenteer als een 'modaliteit van de macht'. Daarna zal ik ingaan op het ontstaan van de disciplinerende samenleving. Ten slotte zal ik het een en ander zeggen over de huidige situatie in de disciplinerende samenleving. Ik zal me bij dit alles vooral richten op het derde deel van *Discipline, Toezicht en Straf*, dat de titel 'Discipline' draagt, en op het laatste hoofdstuk van het boek.

2.2 Technieken van disciplinerende

Volgens Foucault bestaat discipline uit een verzameling technieken gericht op het gehoorzaam en productief maken van mensen³; om preciezer te zijn heeft hij het over het gehoorzaam en productief maken van lichamen – ik denk om een mechanistische toon aan te houden. Deze verzameling van technieken is niet beperkt en vastomlijnd, maar onbepaald en vaag. Een techniek behoort ertoe als ze de genoemde insteek deelt.

Om een beeld te geven van de werking van disciplinerende schotelt Foucault, zoals gezegd in 1.2, ons een reeks disciplinerende technieken voor. Hij gebruikt daarbij voorbeelden van toepassingen in de 17e en vooral 18e eeuw – de periode waarin disciplinerende technieken opkwamen en zich ontwikkelden – door een bepaalde groep disciplinerende instellingen: de kazerne, de school, de werkplaats en het ziekenhuis – al waren dit niet de enige soorten disciplinerende instellingen.

Net als Foucault zal ik het eerst hebben over technieken die de productiviteit verhogen en vervolgens over technieken die gehoorzaam maken. Het is wel zo dat disciplinerende in één zelfde beweging productiever maakt door gehoorzaam te maken en gehoorzaam maakt door productiever te maken (p. 191, DTS). (Onder het verhogen van productiviteit verstaat Foucault ook het

---

3 Op p. 191 spreekt Foucault bijv. van methoden die de krachten van het lichaam gehoorzaam en bruikbaar maken en op p. 300 van “een verzameling technieken [...] die de ordening van een menigte mensen waarborgt”. Ik zal vooral het woord 'technieken' gebruiken, maar naast het woord 'technieken' neemt Foucault ook het woord 'methoden' in de mond. De twee woorden komen ongeveer op hetzelfde neer. Ik had als titel van deze scriptie dan ook 'Methoden en idealen' kunnen nemen.

vermeerderen van kennis, gezondheid, vernietigingskracht etc.)

Om mensen te organiseren heb je orde en overzicht nodig. Daarvoor heb je de kunst van het indelen. Daar hoort ten eerste bij het hebben van een afgebakende ruimte. Als je bijvoorbeeld soldaten wilt disciplineren, kun je beter controle op ze uitoefenen als ze zich niet verspreid over het land bevinden, maar allemaal gelokaliseerd zijn in één ruimte, zoals de kazerne. Je kunt de afgebakende ruimte verder indelen in ruimtes naar functie, zoals dat bij ziekenhuizen gebeurde. Een verdere indeling kan ook betrekking hebben op individuen, die je kunt indelen in rang, zoals in de kazerne gebeurde.

De controle over de mensen kan ook plaatsvinden middels de controle over de activiteiten van de mensen. Onder deze techniek valt het gebruiken van een dagschema. In de kazerne of op school bijvoorbeeld, werd een dag ingedeeld in periodes waarin er een bepaalde activiteit moest worden gedaan. Door een dag strak in te delen kan tijdverspilling gereduceerd worden. Bij het zo goed mogelijk benutten van mensen hoort het zo goed mogelijk benutten van de tijd. De controle over de activiteiten kan ook plaatsvinden door handelingen precies voor te schrijven. In de kazerne werd een handeling in segmenten ingedeeld waarna soldaten gedrild werden om ze te leren.

De productiviteit van mensen kan ook worden verhoogd middels de organisatie van ontwikkelingen. Je kunt een curriculum uitstippelen, op school of in de kazerne bijvoorbeeld, door te tijd in te delen in segmenten en door voor elk segment een te bereiken niveau te bepalen. De vaardigheden die geleerd zijn zijn cumulatief en elk niveau vereist weer meer of betere vaardigheden. Hierbij kan gebruik gemaakt worden van een systeem waarbij mensen van verschillende niveaus elkaar zoveel mogelijk onderwijzen. Men kan proberen elke leeftijdsfase zoveel mogelijk te benutten. Ook dit vond plaats o.a. op een school en in een kazerne.

Ten slotte is de techniek van de compositie van de krachten van belang, omdat de afstemming van individuen van een massa op elkaar ervoor kan zorgen dat er meer wordt geproduceerd dan de som van wat ze allemaal afzonderlijk zouden produceren. Zo werd de soldaat als een tactische eenheid gezien die een bepaalde ruimte innam binnen een groep. En op een werkplaats bijvoorbeeld kon het werk zo verdeeld worden dat iedereen altijd wat te doen had.

Van de middelen voor een goede dressuur zijn het hiërarchisch toezicht, de normaliserende sanctie en het examen de belangrijkste. Bij het hiërarchisch toezicht worden mensen in de gaten gehouden en gecontroleerd. Het is hiërarchisch omdat degene die controleren zelf ook onder controle staan. De inrichting van het gebouw is bij deze disciplinerende techniek van belang. De effectiviteit van het hiërarchisch toezicht is afhankelijk van de structuur van de ruimte. Dit is bijvoorbeeld van belang in de kazerne, op school en op de werkplaats.

De normaliserende sanctie is een techniek om het gewenste gedrag te bewerkstelligen. Ze hoeft niet perse een straffende sanctie te zijn: ze kan ook belonend zijn. Daarbij kan eventueel gebruik gemaakt worden van een hiërarchisch systeem. In een hiërarchisch systeem is het stijgen in positie op zich al belonend en het dalen in positie op zich al straffend. Een sanctie is normaliserend: er is sprake van een maatstaf en een norm; individuen worden met elkaar vergeleken, ze worden ingedeeld in niveau, en er is een ondergrens van wat 'normaal' is; binnen dit comparatieve veld worden individuen gestimuleerd 'passend gedrag' te vertonen.

Het examen is een combinatie van bovenstaande twee technieken. Het is een manier om toezicht te houden op de bekwaamheden van mensen. In een examen kan iemand zich niet verbergen en wordt hij gedwongen zijn bekwaamheden onder een examinerende blik te plaatsen. Hij wordt object, maar wordt tijdens het examen ook een subject; het examen is individualiserend. Individualisering is een kenmerk van disciplineren; disciplineren verdeelt de wanordelijke massa in individuen waarop ze greep tracht te krijgen; subjecten worden bewust gemaakt van zichzelf als individu. Ook het examen verdeelt een massa in individuen die een voor een onderzocht, beoordeeld en gestraft of beloond kunnen worden.

Veel van deze technieken hadden een lange voorgeschiedenis. Wat nieuw was aan de technieken van de achttiende eeuw was ten eerste dat ze een grotere controle uitoefenden dan voorheen: zo kon de controle over de activiteiten niet slechts betrekking hebben op het lichaam als geheel, maar ook op afzonderlijke delen van het lichaam; ten tweede richtte de controle op het lichaam⁴ zich niet meer primair op de taal of tekens van het lichaam, maar op de economie of kracht ervan; ten derde bemoeide de discipline zich niet slechts met het eindresultaat, maar ontfermde zij zich ook over de procedure die tot dat eindresultaat leidde (p. 190, DTS).

Wat de invloed van deze 'technieken van het detail' zo groot maakte was hun verspreiding over de samenleving in de loop van de klassieke periode. Wat in de achttiende eeuw ook nieuw was aan deze methoden, was dat het combineren en de wijdverbreide toepassing ervan ervoor zorgden dat ze een 'technologische drempel' bereikten (p. 308, DTS). Voor Foucault is 'discipline' naast een verzameling methoden of technieken, ook een technologie en een 'modaliteit van de macht':

“De 'discipline' kan [niet] met een instelling noch met een apparaat worden geïdentificeerd; het is een macht, een modaliteit om haar uit te oefenen, en een verzameling instrumenten, technieken, methoden, toepassingen en doeleinden; het is een 'fysica' of een 'anatomie' van de macht, een technologie.”

---

4 Volgens Foucault richt disciplineren zich uiteindelijk (via de ziel) op het lichaam.

(p. 297, DTS). Waarom discipline een technologie is zal ik uitleggen in 2.4, waar ik het ook zal hebben over de algemene verbreiding van disciplinerende technieken. Ik zal nu eerst ingaan op discipline als een modaliteit van de macht.

2.3 Disciplineren als een modaliteit van de macht

We hebben gezien wat disciplineren is: mensen door middel van bepaalde technieken productief en gehoorzaam proberen te maken. Disciplineren moet ook worden gezien als een modaliteit van de macht. Door middel van disciplinerende technieken wordt macht op mensen uitgeoefend. Foucault past hier niet het traditionele model van macht toe. Macht is hier niet iets dat bezeten wordt door mensen. Ze is iets dat wordt uitgeoefend. En ze is iets dat functioneert.

Een fabrieksupzichter bijvoorbeeld, die controleert of iedereen goed werkt, oefent macht uit met zijn hiërarchische blik, maar bezit de macht niet. Macht is dan eerder iets dat tussen de gecontroleerden en de controlerende werkt, dan iets dat gezeteld is in de controlerende instantie. Verder is ze een macht die subtiel en toch fysiek en in principe geweldloos is. Soms krijgt de gedisciplineerde niet eens door dat er op zo'n manier macht op hem wordt uitgeoefend.

Discipline voelt niet zozeer als iets dat van bovenaf wordt opgelegd, maar eerder als iets dat in de structuren ingebed zit (p. 303, DTS). Met zomin mogelijk weerstand zoveel mogelijk invloed hebben is dan ook een gecombineerde eis die aan disciplineren wordt gesteld (pp. 300-301, DTS). Disciplineren dient zo min mogelijk kosten te hebben. Ze vereist niet dat er mensen met speciale vaardigheden of met een speciale status aanwezig zijn om de boel onder controle te houden. Het zijn in eerste instantie de technieken die het werk moeten doen. Zo zegt Foucault dat het bij een panopticon om het even is wie er toezicht houdt: dat kan net zo goed een koning als een toerist zijn (p. 279, DTS).

Disciplinerende macht staat in contrast met soevereine macht. Soevereine macht was de macht die de orde hield ten tijde van bijvoorbeeld de middeleeuwen. Toen werden mensen met geweld tot orde gedwongen en speelden openbare terechtstellingen een afschrikwekkende rol. In tegenstelling tot de disciplinerende macht was de soevereine macht gewelddadig, kostbaar en opdringerig zichtbaar. Belangrijker is dat de soevereine macht repressief en niet zoals de disciplinerende macht productief was.

In onze tijd is de disciplinerende macht de voornaamste modaliteit van de macht. De betrekkingen tussen de mensen worden nu vooral door haar geregeld. Door disciplineren als een

modaliteit van de macht te zien kunnen we haar beter begrijpen en kunnen we beter begrijpen wat er wordt bedoeld met een 'disciplinerende samenleving'.

2.4 Het ontstaan van de disciplinerende samenleving

Als we straks nader zijn ingegaan op het ontstaan van de disciplinerende samenleving, zullen we nog beter begrijpen wat 'de disciplinerende samenleving' inhoudt. In de 17e en vooral de 18e eeuw ontstond de disciplinerende samenleving (o.a. p. 289, DTS), of zoals Foucault schrijft: “[...] in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw is de 'discipline' de algemene formule voor overheersing geworden.” (p. 191, DTS). Aan het begin van de ontwikkeling waren instellingen die disciplinerende technieken toepasten nog uitzonderingsgevallen. Door de tijd heen, in sommige soorten instellingen sneller dan andere, werden disciplinerende technieken steeds meer toegepast. Zo was het een uitzondering dat er in de legers van Maurits van Oranje werd gedrild, maar werd later de disciplinerende techniek van het drillen in alle legers van Europa toegepast. Disciplinerend werd een algemeen verschijnsel (p. 289, DTS). Ongedisciplineerde instellingen werden gedisciplineerd en disciplinerende instellingen vermenigvuldigden zich. Hier lagen drie processen aan ten grondslag (p. 289, DTS).

Het eerste is dat de functie van disciplinerend veranderde; terwijl disciplinerend eerst slechts gericht was op negatieve doeleinden, zoals het verminderen van wanorde, ongehoorzaamheid en ledigheid, werd ze later ook gericht op het positieve doel van het vergroten van de productie.

Het tweede is dat disciplinerende technieken niet besloten bleven binnen disciplinerende instellingen, maar ook daarbuiten werden toegepast. Zo kregen bepaalde scholen de taak ook op de ouders van de kinderen te letten. Ze moesten bijvoorbeeld controleren of de gezinnen thuis wel genoeg bedden hadden voor iedereen en of de ouders de catechismus – een boekje met de christelijke leer – goed kenden.

Het derde betreft de nationalisering van discipline. Het politieapparaat, dat in dienst stond van de staat, ontwikkelde zich. De politie was in feite gericht op disciplinerend. De politie hield zich bezig met alles. Zelfs de dagelijkse bezigheden van individuen waren het terrein van de politie. En de politieke controle reikte tot in de verste hoeken van de samenleving. Pas bij een alomtegenwoordigheid kan discipline het best functioneren. De politie vormde een soort schakel tussen de staat en de disciplinerende instellingen en een verbinding tussen de disciplinerende instellingen.

De veelvuldige aanwezigheid van disciplinerend en de alomtegenwoordigheid van de politie

maken de samenleving tot een panoptische samenleving. Zoals we in 1.2 hebben gezien maakt Foucault duidelijk dat het panopticon model kan staan voor de samenleving. Disciplinerend bleef niet beperkt tot gesloten instellingen; net als in een panopticon wordt er in een panoptische samenleving (door weinig zichtbare instanties) overal en permanent toezicht gehouden.

Het ontstaan van de disciplinerende samenleving werd gereflecteerd op historische ontwikkelingen op economisch, juridisch-politiek en wetenschappelijk gebied. Ten eerste aspecten van de historische conjunctuur. De grote bevolkingsaanwas, de toename van het productieapparaat en de noodzaak de twee op elkaar af te stemmen zorgden alle dat er behoefte was aan een efficiënte en effectieve disciplinerend. De negatieve effecten van de massa moesten worden teruggedrongen en de massa moest op een goede manier worden benut. Op het moment dat een vergroting van de massa tot een vergroting van macht leidde was de 'drempel van discipline' bereikt (p. 302, DTS).

Ten tweede was disciplinerend "de duistere keerzijde" (p. 305, DTS) van het ontstaan van de volksvertegenwoordiging. Terwijl de volksvertegenwoordiging vrijheid behelst, is discipline onderwerpend (p. 306, DTS). Disciplinerend is in feite een soort 'anti-recht'. Het recht belooft vrijheid en gelijkheid. Maar disciplinerend legt ten eerste machtsverhoudingen op en dwingt mensen tot ongelijke relaties en ten tweede differentieert ze: sommige groepen mensen worden zwaarder getroffen door disciplinerend dan andere.

Ten derde werd het ontstaan van de disciplinerende maatschappij gereflecteerd in de opkomst van de menswetenschappen. Terwijl het gerechtelijk onderzoek uit de middeleeuwen veel had betekend voor het ontstaan van de natuurwetenschappen, heeft disciplinair onderzoek en specifiek het examen uit de 18e eeuw veel betekend voor het ontstaan van de menswetenschappen.

Ik heb tot nu toe over 'disciplinerende technieken' gesproken, maar breder gezien gaat het om 'disciplinerende technologie'. 'Technologie' bestaat uit kennis en techniek. Discipline steunt niet alleen op technieken, maar ook op kennis. Door het observerende en registrerende karakter van disciplinerend, wordt er kennis over mensen gegenereerd die de macht over mensen vergroot. En meer macht over de mensen betekent weer meer mogelijkheid kennis over diezelfde mensen te krijgen. Zodra disciplinaire kennis en disciplinaire macht elkaar steeds meer vergrooten, bereikte disciplinerend zoals Foucault het uitdrukt 'een technologische drempel' (p. 308, DTS). Het examen is een disciplinerende techniek die veel kennis over de mens heeft opgeleverd. Het heeft daarom een belangrijke bijdrage aan het ontstaan van de menswetenschappen geleverd.

De vermenigvuldiging van disciplinerende instellingen stond dus niet alleen. We hebben gezien dat ze vergezeld ging van onderliggende en parallelle historische ontwikkelingen. We hebben nu een beter beeld gekregen van de totstandkoming van de disciplinerende of panoptische

samenleving.

2.5 De gevolgen van systematische gevangenschap

In de eerste helft van de 19e eeuw is de gevangenisstraf gaan domineren in het strafrecht. Met de gevangenis kwamen ook allerlei 'verzwakte vormen' van haar op. Er waren instellingen, zoals de beroemde landbouwkolonie Mettray, die zich richtten op jeugdige delinquenten, maar die meer gericht waren op opvoeden dan straffen. Ze waren gradaties van gevangenissen. Er was zoals Foucault het uitdrukt sprake van een 'gevangenisarchipel'. De gevangenis heeft disciplinerende technieken in zich opgenomen, maar heeft ze ook verder ontwikkeld. Foucault noemt ze 'penitentiaire technieken': technieken die uit de gevangenis komen en gericht zijn op het hervormen van mensen. Ze hebben zich via het gevangenisarchipel over de samenleving verspreid (pp. 416-417, DTS). Ook vanaf de 19e eeuw nam het aantal disciplinerende voorzieningen toe. Door deze ontwikkelingen is het verschil tussen de gevangenis en andere disciplinerende instellingen vager geworden. Uiteindelijk is ook de minst aanzienlijke disciplinerende voorziening een gradatie van de gevangenis. Foucault spreekt van 'systematische gevangenschap' (o.a. pp. 416 en 420, DTS).

Dit heeft een aantal maatschappelijke gevolgen (pp. 416-417, DTS). Ten eerste ontstaat er een continuïteit tussen wetsovertreding en afwijking. De geringste afwijking krijgt een aura van delinquentie. Ten tweede wordt disciplinerende gevangenis gelegitimeerd of gerechtvaardigd en de gevangenisstraf genaturaliseerd. De gevangenis is een disciplinerende instelling die door de staat wordt gebruikt, waardoor ze een aura van legitimiteit krijgt en waardoor ze andere disciplinerende instellingen zekere legitimiteit kan verschaffen. Andersom kan de wijdverbreide toepassing van disciplinerende gevangenis 'natuurlijk' laten lijken. Ten derde komt door een vermenging van 'wet' en 'natuur' de 'norm' in de maatschappij centraal te staan. Als de samenleving gericht is tegen de afwijking, dan is ze gericht op de norm. 'Normalisering' kan gezien worden als een vorm van disciplinerende gevangenis. Terwijl de tot nu toe besproken vorm van disciplinerende gevangenis erop gericht is lichamen productief en gehoorzaam te maken, is normalisering erop gericht iedereen op elkaar te laten lijken. Normalisering wordt door de mensen onderling uitgevoerd. Foucault zegt dat de maatschappij bestaat uit 'leraar-rechters', 'arts-rechters', 'pedagoog-rechters' enz. Zij geven ons druk om ons 'normaal' te gedragen (p. 424, DTS).

We hadden in het eerste hoofdstuk van deze scriptie gezien dat het ontstaan van de disciplinerende samenleving een belangrijke verklaring is voor de geboorte van de moderne gevangenis. Nu hebben we ook gezien hoe de gevangenis op haar beurt invloed heeft gehad op de

disciplinerende samenleving. We weten nu dat we ons niet slechts bevinden in een disciplinerende en panoptische samenleving, maar ook in een normaliserende samenleving.

2.6 Conclusie

Michel Foucaults *Discipline, Toezicht en Straf* heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan ons begrip van de disciplinaire samenleving. Drie decennia en twee jaar na het verschijnen van dit boek, heeft Charles Taylor een boek gepubliceerd dat handelt over een compleet ander onderwerp dan de gevangenis, maar dat desalniettemin ook veel te melden heeft over de disciplinaire samenleving. In het volgend hoofdstuk zullen we bekijken wat Taylor ons over de disciplinaire samenleving te vertellen heeft.

3. Charles Taylor over de opkomst van de disciplinaire maatschappij

3.1 Inleiding

We weten nu wat Michel Foucault globaal over de disciplinaire samenleving heeft gezegd in zijn *Discipline, Toezicht en Straf*. De Canadese filosoof Charles Taylor, die geboren is in 1931, heeft in zijn boeken *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity* en vooral *A Secular Age*⁵ het thema ook behandeld. *Sources of the Self* heeft dezelfde in de inleiding besproken overeenkomsten met het boek van Foucault als *A Secular Age*.

In *Sources of the Self* wordt de totstandkoming van de moderne identiteit geschetst. Daarin speelt het thema 'de disciplinaire samenleving' in vergelijking met het andere boek van Taylor een kleine rol en daarom zal ik in deze scriptie weinig uit dit boek putten.

In *A Secular Age* analyseert Taylor enerzijds wat het betekent in een seculiere tijd te leven waarin het geloof, in tegenstelling tot vroeger, als een optie te midden van andere opties wordt ervaren, en anderzijds schetst hij hoe deze toestand tot stand is gekomen. Zijn geschiedenisverhaal begint bij de opkomst van de disciplinaire maatschappij.

Ik zal vooral putten uit het tweede hoofdstuk van *A Secular Age*. De titel van dat hoofdstuk – ‘*The rise of the disciplinary society*’ – geeft al aan dat wat betreft de disciplinaire maatschappij Taylor het vooral over de opkomst ervan heeft.

Ik onderscheid vier hoofdpunten die Taylor maakt wat betreft de disciplinaire maatschappij. Het eerste en belangrijkste hoofdpunt betreft de bewegingen die tot de opkomst ervan hebben geleid. Bij het tweede hoofdpunt gaat Taylor – ook al is het slechts beknopt – in op disciplineringsprogramma's waartoe deze hervormingsbewegingen hebben geleid. Bij het derde hoofdpunt gaat Taylor in op een specifiek soort discipline, namelijk wat betreft omgangsvormen en intimiteit. Bij het vierde hoofdpunt geeft Taylor een glimp van het succes van disciplineren en de tegengeluiden daar tegenover door de eeuwen heen.

3.2 De religieuze en seculiere hervormingsbewegingen

Zoals we ook van Foucault hebben geleerd, zijn Westerse maatschappijen disciplinair, terwijl ze dat niet altijd zijn geweest. De laatmiddeleeuwse maatschappijen werden door velen ervaren als

---

⁵ Ik gebruik en verwijs naar de oorspronkelijke Engelse versies. Er zijn ook Nederlandse vertalingen van de boeken uit. Zie: Charles Taylor. 2007. *Bronnen van het Zelf*. Rotterdam: Lemniscaat. en Charles Taylor. 2009. *Een Seculiere Tijd*. Rotterdam: Lemniscaat.

“overgeleverd aan wanorde, zonde, onrecht en godslastering etc.” (p. 82, SA). En in de vroegmoderne samenleving was er veel onrust, veel “willekeurig en ongeautoriseerd geweld” en er waren veel “publieke vechtpartijen” (p. 100, SA). Welke ontwikkelingen hebben tot de disciplinaire maatschappij geleid?

Taylor laat zien dat die ontwikkelingen voor een belangrijk deel begonnen zijn op christelijke gronden. In de middeleeuwen was niet iedereen even intensief met het geloof bezig. Er waren mensen die zich beroepsmatig bezig hielden met het geloof. Zij leidden een moreel puurder leven. Ook waren ze innerlijk en persoonlijk meer betrokken bij het geloof. De leken voldeden minder perfect aan de eisen van de Evangeliën. Zij waren meer qua uiterlijk vertoon bij het geloof betrokken, zoals in de vorm van religieuze rituelen en gebruiken en door het meedoen met religieuze feestelijkheden. Er waren, zoals Taylor het uitdrukt, verschillende ‘snelheden’ in het geloof (p. 62, SA). Er was sprake van een 'spirituele hiërarchie' (p. 61, SA).

In de Latijnse christenheid⁶ groeide, vooral in de late middeleeuwen, de onvrede met deze spirituele ongelijkheid onder de geestelijke elites en de leken (pp. 62 en 64, SA). Er waren Hervormingsbewegingen die de laagste snelheden afkeurden en wilden afschaffen. Hervormers probeerden de mensen met de laagste snelheden meer gecommiteerd te maken aan het geloof. Deze ontwikkeling werd voortgezet en bereikte een hoogtepunt in de Reformatie⁷ (rond 1450-1650). De protestanten wezen alle spirituele hiërarchie af. Er was bij de protestanten ongetwijfeld nog wel sprake van een geestelijke elite: waaronder mensen die een geestelijke functie of een organisatorische positie in de protestantse kerk hadden. Maar volgens de protestantse leer was in de ogen van God iedereen gelijk. De protestantse geestelijke elites stelden aan allen dezelfde christelijke eisen. Ze hadden het ideaal dat er op individueel niveau op moreel en geestelijk vlak betere levens werden geleid. Omwille van de mensen zelf, maar ook vanwege de gedachte dat God de gemeenschap zou straffen voor de godslastering van sommigen (p. 104, SA). “Tenminste sommige takken van de protestantse familie (in het bijzonder de calvinisten)” streefden er naar dat er ook op maatschappelijk niveau ordelijker werd geleefd (p. 105, SA). Een ordelijk gemeenschappelijk leven werd als een vrucht van vroomheid gezien (p. 104, SA). De calvinisten hadden de overtuiging dat God niet van een wanordelijke samenleving hield (p. 228, SotS); en een belangrijk doel in hun leven was het dienen van God.

Taylor vertelt dat er twee grote bewegingen achter de opkomst van de disciplinaire maatschappij zaten. Naast de genoemde religieuze beweging was er ook een seculiere beweging. Ze

---

6 'Christenheid' staat hier voor de christelijke landen.

7 De Reformatie was een ontwikkeling in het christendom die leidde tot een breuk in de christelijke kerk. Protestantse stromingen, vooral populair in het Noorden van Europa, splitsten zich af van de dominante katholieke stroming.

kon bestaan uit geestelijke elites en seculiere elites – waaronder bestuurlijke elites. Deze beweging was al gedurende de late middeleeuwen werkzaam, maar kreeg pas echt vaart in de 16e eeuw – in het spoor van de Reformatie – om vervolgens met hogere intensiteit door te gaan (p. 102, SA).

De elite had vanaf ongeveer 1400 het ideaal van '*civility*' ontdekt. Het concept komt uit de Renaissance en heeft veel weg van de betekenis van '*civilisation*', oftewel 'beschaving'. Later zou het ideaal van *civility* veranderen in het ideaal van *civilisation*. *Civility* hield in: 1. dat een volk geregeerd wordt door wetten en een staat, 2. dat de staat invloed uitoefent op het volk, 3. dat de staat tot op bepaalde hoogte de binnenlandse vrede garandeert, 4. dat er wetenschap en kunst is en 5. dat de mensen zelfbeheersing, smaak en omgangsvormen ontwikkelen (pp. 100 en 101, SA). *Civility* werd soms gezien als iets dat pas door middel van een zwaar proces van disciplineren bereikt kan worden; geciviliseerd worden betekende voor sommigen het temmen van een van oorsprong wilde natuur (p. 101, SA).

De elite probeerde naar dit ideaal te leven en probeerde o.a. minder gewelddadig te leven. Ze wilde het ideaal echter ook in de samenleving verwezenlijken. Waarom wilde ze het niet alleen bij zichzelf houden? Er waren twee negatieve en twee positieve redenen waarom ze de samenleving wilde hervormen. De eerste negatieve reden is dat ze de bedreigingen die de ongedisciplineerde massa met zich mee bracht wilde beperken. Dit hing samen met 16e-eeuwse maatschappelijke ontwikkelingen: er stroomden meer mensen naar de steden en er waren hongersnoden. Deze ontwikkelingen hadden als gevolg de dreiging van criminaliteit en de verspreiding van ziektes. De tweede negatieve reden is dat het de elite, die haar best deed zedelijk en gedisciplineerd te handelen, extra moeilijk werd gemaakt als ze omringd werd door ongedisciplineerde mensen die losbandiger waren.

In de 17e eeuw kwam de positieve reden erbij dat de elite zich steeds meer realiseerde dat ten eerste de staat invloed had op de productiviteit van de bevolking en ten tweede dat de militaire macht van een staat afhankelijk was van de fiscale inkomsten die op hun beurt (op lange termijn) afhankelijk waren van de productiviteit van de bevolking (p. 102-103, SA). De elite wilde de bevolking een gedisciplineerde en productieve mentaliteit aanleren om in Europa als militaire macht mee te kunnen tellen. De tweede positieve reden is dat ze het als een plicht voelde om de mensen te disciplineren. Deze reden is beïnvloed door de religieuze beweging (p. 104, SA).

Taylor meent dat de religieuze en seculiere bewegingen naadloos op elkaar aansloten en een coherent geheel vormden (pp. 103-104, SA). De idealen van vroomheid en maatschappelijke orde ondersteunden en beïnvloedden elkaar (p. 107, SA). De seculiere beweging spoorde de mensen aan ook op religieus gebied goed mee te doen. De religieuze beweging moedigde ook aan hard te

werken en niet in ledigheid te vervallen. Beide bewegingen deelden hetzelfde uitgangspunt: actief ingrijpen in de maatschappij om de mensen te hervormen en om de orde in de maatschappij te vergroten. Zeventiende-eeuwse hervormers⁸ formuleerden twee doeleinden: ten eerste het laten verdwijnen van al het geweld en al de sociale wanorde, behalve het geweld op staatsniveau, en ten tweede ervoor zorgen dat iedereen tenminste iets van de normen van *civility* zou hebben toegeëigend en dat iedereen tot op zekere hoogte een ordelijk leven zou leiden (pp. 119-120, SA).

De elites waren zich ervan bewust dat ze erg ambitieuze doelen nastreefden. Nooit eerder is de ambitie in de Europese geschiedenis zo groot geweest (p. 120, SA). De elites waren zich hiervan bewust. Dus waar haalden ze hun zelfvertrouwen vandaan? Weliswaar hadden ze steun van morele theorieën en doctrines, maar dat is niet genoeg om het te verklaren.

De seculiere elite, vooral de bestuurlijke en militaire elite, had veel steun aan de neo-stoïcijnse morele theorie⁹ van de 16e-eeuwse Vlaamse Justus Lipsius. De theorie spoorde aan de ene kant aan actief de maatschappij te hervormen en aan de andere kant reikte ze disciplinaire methoden aan, en kwam ze bijvoorbeeld met de aanbeveling soldaten in het leger te drillen¹⁰.

Onder de protestanten waren het de calvinisten en puriteinen die de meest actieve houding hadden als het ging om het hervormen van de maatschappij. Zij hadden als morele doctrine dat, ondanks dat de mens van nature verdorven was en slechts met behulp van God tot het goede bewogen kon worden, mensen een actieve houding aan moesten nemen om een zo goed mogelijke maatschappij te creëren. Wat hun zelfvertrouwen versterkte was hun geloof in de voorzienigheid van God; ze geloofden dat God hen zou bijstaan. Wat vooral bijdroeg aan het zelfvertrouwen van de hervormers echter, was dat ze sterk geloofden in de maakbaarheid van de mens.

De hervormers geloofden dat de mens in principe maakbaar was. Hier lag een veranderd wereldbeeld, veranderd mensbeeld en veranderde houding ten opzichte van wereld en mens aan ten grondslag. Wat ik nu ga vertellen zou weliswaar te abstract kunnen klinken, maar het maakt wezenlijk deel uit van de verklaring voor de hervormingen. Zoals Taylor in zijn beide boeken uitlegt¹¹, zijn het niet enkel maatschappelijke veranderingen, noch slechts ideeën die de drijvende kracht achter de geschiedenis zijn. Beide zijn van invloed en staan in wisselwerking met elkaar.

Taylor zegt dat er wat betreft het wereldbeeld sprake was geweest van 'onttovering' – een term die hij geleend heeft van negentiende- en twintigste-eeuwse socioloog Max Weber. Twee

---

8 Om preciezer te zijn de neo-stoïcijnen en calvinisten. Over deze twee groepen zal ik in de volgende alinea's spreken.

9 Zoals de naam al aangeeft is de theorie geïnspireerd door de klassieke stoïcijnse filosofie.

10 Deze aanbeveling werd in Nederland opgevolgd door legerhervormers, waaronder Lipsius' leerling prins Maurits van Oranje. Wegens succes werd het idee in een groot deel van Europa overgenomen (p. 118, SA).

11 Hij besteedt expliciet aandacht aan dit thema in hoofdstuk 12 'A digression on historical explanation' in *SotS* en in hoofdstuk 5 'The spectre of idealism' in SA.

ontwikkelingen hebben hiertoe geleid. Ten eerste was het een belangrijk kenmerk van de Reformatie (en hervormingsbewegingen die haar vooraf gingen) dat ze alle magie, inclusief sacramenten¹², afwees als slecht (aangezien het gebruik ervan impliceerde dat je God kon dwingen iets voor je te doen) (pp. 71-75, SA). Het enige wat nodig was, was geloof in God. Door de rug te keren naar sacramenten verdwenen de magische objecten geleidelijk uit het zicht.

Ten tweede kwam er verzet in intellectuele kringen tegen het idee dat alle objecten een essentie en daarmee een inherent doel hadden. De nominalisten¹³ kwamen in verzet tegen zo'n teleologische¹⁴ kosmos en meenden dat wat wij de dingen noemen slechts namen zijn en niet duiden op een essentie. De dingen zijn neutraal, en God bepaalt waar de dingen voor dienen. Ook wij zijn vrij, in overeenstemming met de doelen van God, te bepalen waar de dingen voor zijn. Hiermee werden ook de gewone objecten onttoverd. Deze onttovering van de wereld gaf vertrouwen in onze macht over de wereld.

Het veranderde mensbeeld werd onder andere onder woorden gebracht door zeventiende-eeuwse filosoof John Locke door de mens bij geboorte een 'tabula rasa', oftewel 'onbeschreven blad', te noemen (p. 127, SA). De mens is als een blad waar tijdens zijn leven op geschreven wordt en is dus heel vormbaar. Dit mensbeeld maakte het mogelijk te geloven in de maakbaarheid van de mens.

De veranderde houding jegens de mens en diens wereld werd gekenmerkt door 'onthechting'. Men zag zichzelf in staat afstand te nemen van de wereld en zichzelf en zag zichzelf instaat beide te objectiveren. Zo verloren de eigen emoties en gewoontes hun normatieve kracht en werden ze neutraal en stuurbaar (p. 160, SotS). Door een instrumentele houding ten opzichte van de wereld en zichzelf aan te nemen voelde men zich uitgenodigd die naar eigen inzicht te veranderen.

Dus een onttoverde wereld, een vormbare mens en een instrumentele houding ten opzichte van beide. Door deze veranderde visies was het mogelijk te geloven in het ideaal van de maakbare mens. Het was, zoals Taylor het uitdrukt, een groeiend ideaal dat door alle aspecten van de constellatie van discipline loopt (p. 159, SotS).

We weten nu welke groeperingen achter de opkomst van de disciplinaire maatschappij zaten, wat hun redenen waren, wat hun doelen waren, wat hun onderliggende (morele) ideeën waren en ten slotte waarom ze konden geloven in hun onderneming. Nu zou ik het willen hebben over de concrete uitwerking van deze onderneming. En daarmee kom ik tot Taylor's tweede hoofdpunt.

---

12 Dit zijn magische en heilige objecten, handelingen of plaatsen.

13 Een laatmiddeleeuwse filosofische stroming, waarbij o.a. William Van Ockham hoorde, die zich op theologische gronden – namelijk om de vrijheid van God te erkennen – verzette tegen het Aristotelische, teleologische wereldbeeld (o.a. pp. 82 en 161, SotS).

14 'Teleologisch' duidt op het toeschrijven van inherente doeleinden aan zaken. 'Telos' is Grieks voor 'doel'.

3.3 Programma's van disciplineren

De hervormingsbeweging had al in de 16e eeuw geleid tot een vijftal type programma's (p. 108, SA).

Het eerste type programma betrof de armenwetten. Zwervers en bedelaars (en armoede in het algemeen) werden voorheen getolereerd; nu moesten ze beheerst en gecontroleerd worden. Er werd gekeken of ze in staat waren te werken. Waren ze dat niet, dan kregen ze onder strenge voorwaarden aalmoezen. Bedelen in het openbaar werd verboden. Waren ze wel in staat te werken, dan werden ze daartoe gedwongen – soms onder zware omstandigheden. Soms werd geprobeerd hun kinderen te rehabiliteren. Aan dit alles kwam soms opsluiting te pas.

Het tweede type programma betrof het onderdrukken of het verbieden van populaire gebruiken en tradities die onchristelijk of in strijd met het ideaal van *civility* werden geacht. Vooral carnaval was een belangrijke traditie die niet meer werd getolereerd. Het was een feest waarbij de orde even op zijn kop werd gezet. Even was 'alles' geoorloofd. Er was speels geweld dat wel eens in echt geweld resulteerde en er waren seksuele vrijheden.

Het eerste en het tweede type programma vallen eigenlijk onder het derde type programma. Dat programma was het door middel van ordonnanties¹⁵ organiseren van de bevolking. Het was niet vanzelfsprekend dat men dacht dat men met ordonnanties greep op de bevolking kon krijgen. Toch probeerde de bestuurlijke elite op deze manier het economisch, educatief, spiritueel en materieel welzijn van de burgers te verbeteren. Er werd ook gehoopt dat het met de ordonnanties zou lukken mensen een productievere mentaliteit eigen te laten maken.

Het vierde type programma hield in dat effectieve staatsstructuren met discipline en een juiste mentaliteit tot ontwikkeling kwamen. Dit was nodig om de genoemde type programma's uit te kunnen voeren.

Het vijfde type programma bood een andere invalshoek; het hield in dat modi, 'methoden' en procedures van disciplineren zich vermenigvuldigden. Deze waren er in twee categorieën: zelfdiscipline en opgelegde discipline. Wat betreft de eerste werden er o.a. handboeken aangeboden zodat mensen (collectief) zichzelf konden disciplineren. Wat betreft de tweede categorie verwijst Taylor naar Foucault (112, SA)¹⁶, en zegt hij dat Foucault heeft opgemerkt dat het in de 16e eeuw populair werd handelingen in segmenten in te delen zodat mensen gedrild konden worden gestandaardiseerde vormen aan te leren.

---

15 Dit zijn voorschriften, regelingen of bevelen afkomstig van een autoriteit.

16 Om precies te zijn verwijst hij naar: Michel Foucault. 1975. *Surveiller et Punir*. Parijs: Gallimard. Deel III, hoofdstuk 1.

We hebben nu een beeld gekregen van wat de hervorming van de samenleving inhield.

3.4 Omgangsvormen en intimiteit

Bij Taylors derde hoofdpunt wordt ingegaan op een bepaald soort discipline. Hij gebruikt daarbij “het meesterlijk boek” (137, SA) *Über den Prozess der Zivilisation* van Norbert Elias¹⁷. Taylor zegt dat er overlapping is in waar Elias en Foucault het over hebben, maar dat Elias zich richt op een ontwikkeling in de disciplinerende waar Foucault over zwijgt (540, SA). Elias heeft laten zien dat er vanaf de vroegmoderne tijd geleidelijk steeds strengere eisen aan omgangsvormen werden gesteld (p. 138, SA). Dit begon onder de elite, maar vanaf de 19e eeuw waren de eisen onder de gehele bevolking gemeengoed geworden. Ze betroffen vooral omgangsvormen omtrent lichaam en lichaamsfuncties. Rond 1500 was het bijvoorbeeld nog normaal je neus te snuiten aan het tafelkleed of je op openbare plekken te ontlasten. Uiteindelijk werd het zelfs onbeleefd zulke lichaamsfuncties te noemen. Deze mentaliteit werd bereikt door mensen aan te leren bij bepaalde zaken schaamte of walging te voelen. Zo vond men het vies als men per ongeluk een lepel gebruikte die al door een ander was gebruikt.

Taylor vermoedt dat deze ontwikkeling verbonden was met beperking van relaties van intimiteit. Terwijl je eerst makkelijker intiem was met vreemden, werd intimiteit beperkt tot geprivilegieerden. Je mocht niet meer zomaar intimiteit tonen ten opzichte van anderen. Door middel van omgangsvormen diende er afstand worden bewaard. Contact met anderen ging vooral door middel van zicht en gehoor, terwijl lichamelijk contact beperkt bleef tot intieme kringen en rituele momenten zoals handen schudden (140, SA).

Deze ontwikkelingen op het gebied van omgangsvormen en intimiteit vormden een onderdeel van de boven genoemde ontwikkeling van het ideaal van *civility* en later *civilisation*.

Nu ik verschillende aspecten van de opkomst van de disciplinaire maatschappij hebben behandeld, zou ik willen ingaan op de eeuwen na het begin ervan. We komen aan bij het vierde hoofdpunt van Taylor.

3.5 Succes en tegengeluiden

Terwijl het succes van de disciplinerende zich voortzette zijn er altijd tegengeluiden geweest. De

---

17 Bibliografische gegevens: Norbert Elias. 1978. *Über den Prozess der Zivilisation*. Frankfurt: Suhrkamp. NB: De eerste druk verscheen al in 1939.

angst dat discipline het gevoel zou onderdrukken bijv. is kenmerkend voor de moderne wereld (p. 399, SA). Aan het begin van de ontwikkeling van de disciplinaire maatschappij waren mensen bang dat *civility* ons zwak en ineffectief zou maken (p. 101, SA).

Dat 18e-eeuwse West-Europese elites een ethiek van gedisciplineerde productiviteit als een eerste natuur begonnen te zien geeft aan dat ze erg veel vertrouwen begonnen te krijgen in de maatschappelijke orde die ze hadden proberen teweeg te brengen (p. 229, SA). In deze eeuw spraken men niet langer van het gedisciplineerd leven als een grote worsteling. Toen was welwillendheid tegenover andere mensen een belangrijke morele waarde. Men zag enerzijds rationaliteit en discipline en anderzijds het natuurlijke gevoel voor welwillendheid als toegangswegen naar welwillendheid. Sommigen meenden echter dat discipline het natuurlijke gevoel voor welwillendheid belemmerde.

In het 19e-eeuwse Engeland viel discipline onder het ideaal van *civilisation*. Voor de Britse *evangelicals* was discipline een religieuze eis. Jezelf disciplineren werd gezien als het volgen van God. In tegenstelling tot de 16e-eeuwers zagen zij discipline niet meer als iets dat aan een zich verzettende natuur met harde hand opgelegd moest worden, maar hadden ze net als tijdgenoten het idee dat bepaalde basisstandaarden al waren bereikt. Anderen maakten zich echter zorgen dat discipline de emotionele ontwikkeling, spontaniteit en de groei van intelligentie en verbeeldingskracht zou kunnen belemmeren (p. 398, SA).

In de 20e eeuw was er verzet tegen disciplineren op sommige gebieden van het leven, zoals in de culturele revolutie van de jaren 1960. Transgressie op het gebied van seks en de lusten werd niet alleen acceptabel geacht, maar ook wenselijk. Discipline op bijv. seksueel gebied verslaptte, terwijl men discipline op het gebied van werk wist te behouden. In ontwikkelingslanden werd dit als lastiger of onmogelijk gezien. Men vond er dat als je discipline op een bepaald gebied zou opgeven, je discipline ook op andere gebieden zou verliezen. Discipline had in ontwikkelde landen dus al een zodanig niveau bereikt dat men daarin selectief kon zijn (p. 493, SA).

Ook nu kan discipline problematisch zijn. Discipline kreeg haar betekenis in het bijdragen aan een groter geheel (p. 716, SA). Nu 'Grote Verhalen'¹⁸ – verhalen die ons leven in een betekenisvol geheel plaatsen – voor sommigen ongeloofwaardig zijn geworden, kan discipline haar zin verliezen en kan ze onderdrukkend worden. En zij die buiten de discipline vallen, bijvoorbeeld door werkloosheid, kunnen de tijd als een betekenisloze leegte ervaren. Alle genoemde tegengeluiden hebben de disciplineren echter niet tegengehouden. De doelstellingen van de zestiende- en zeventiende-eeuwse hervormers zijn dik overtroffen. Wij leven in een, op individueel

---

18 Oorspronkelijk een term door twintigste-eeuwse Franse filosoof François Lyotard.

geweld en staatsgeweld na, geweldloze maatschappij (p. 121, SA). En bezit niet ieder van ons een bepaalde hoeveelheid discipline? Wij leven werkelijk in een disciplinaire maatschappij.

3.6 Conclusie

Ik heb nu de belangrijkste punten van Taylor wat betreft de disciplinaire maatschappij behandeld. In het volgende hoofdstuk zal ik wat Foucault en Taylor over discipline hebben gezegd naast elkaar zetten en daaruit lessen trekken.

4. Foucault en Taylor over de disciplinaire samenleving

4.1 Terminologie

We hebben gezien dat Foucault het heeft over 'disciplinerende samenleving', terwijl Taylor het heeft over 'disciplinaire maatschappij'. Ik denk dat we ons niet veel hoeven aan te trekken van dit verschil in terminologie omdat ik bij Foucault gebruik heb gemaakt van een Nederlandse vertaling en ik bij Taylor zelf de term heb vertaald. De Franse term is '*société disciplinaire*'¹⁹ en de Engelse term is '*disciplinary society*'. Zelfs zonder diepgaande kennis van het Frans en Engels lijkt het duidelijk dat de onvertaalde termen dichter bij elkaar liggen dan de vertaalde termen.

Sowieso zou ik zeggen dat de betekenis van de vertaalde termen zodanig dicht bij elkaar liggen, dat ze in principe met elkaar verwisseld zouden kunnen worden en ze min of meer op hetzelfde fenomeen duiden.²⁰

4.2 Overlapping en complementariteit

We hebben een globaal beeld gekregen van wat Michel Foucault en Charles Taylor hebben gezegd over de disciplinaire samenleving. Allereerst zullen ik een vergelijking maken in de behandelde onderwerpen van beide auteurs. Vervolgens zullen we onder 4.3 bekijken wat de belangrijkste punten van overeenstemming en tegenspraak zijn.

Wat opvalt is dat Foucault zich beperkt tot een bepaald soort disciplineren terwijl Taylor 'disciplineren' breder neemt. Foucault heeft ons duidelijk gemaakt dat hij onder 'disciplineren' een verzameling technieken verstaat gericht op het productief en gehoorzaam maken van mensen. Taylor noemt ook andere soorten disciplineren. Denk aan de vijf type hervormingsprogramma's die hij noemt. Zo heeft hij het over wetten die de orde in de samenleving moeten handhaven o.a. door het verbieden van carnaval en het laten oppakken van bedelaars en zwervers. Taylor noemt ook, net als Foucault – dit zegt hij zelfs expliciet, technieken van disciplineren; maar Taylor rekent daar ook technieken van zelf-disciplineren onder.²¹ En zoals we in 3.4 hebben gezien, noemt Taylor, zo zegt hij expliciet, met Norbert Elias een vorm van disciplineren die Foucault niet noemt, namelijk wat

---

19 Zie: Michel Foucault. 1975. *Surveiller et Punir*. Paris: Gallimard. Bijv. pp. 195 en 219.

20 Ik gebruik de hybride term 'disciplinaire samenleving' als ik het heb over Foucault en Taylor.

21 Aan het thema van zelf-disciplineren besteedt Foucault aandacht in zijn boekenreeks *Histoire de la Sexualité* die na *Surveiller et Punir* uitkwam.

betreft omgangsvormen. We zouden onderliggend aan de vormen 'technieken van zelf-disciplineren' en 'omgangsvormen' de vorm 'discipline als ideaal' kunnen zien. Discipline in de samenleving kan worden bevorderd middels technieken, wetten en het hebben van een ideaal van discipline.

Terwijl Foucault vooral veel aandacht besteedt aan de vraag hoe disciplineren werkt, besteedt Taylor vooral veel aandacht aan de vraag waarom ze opkwam. Foucault beantwoordt belangrijke vragen als: 'Hoe wordt ervoor gezorgd dat individuen gehoorzaam zijn?' en 'Welke disciplinerende technieken zijn er?', terwijl Taylor belangrijke vragen beantwoordt als: 'Wat was de mentaliteit achter de disciplineren van de samenleving?' en 'Wat waren de verschillende motieven om de samenleving te disciplineren?' Beide aspecten van de disciplinaire samenleving zijn van grote waarde voor ons begrip ervan. Zo leert Foucault dat disciplineren op discrete en efficiënte manier functioneert en dat disciplinerende instellingen een belangrijke rol spelen in de disciplineren van de samenleving. Taylor leert ons o.a. over de christelijke motivatie achter disciplineren en over de fundamentele visies die de opkomst van de disciplinaire samenleving mogelijk hadden gemaakt.

Het verschil in aandachtspunten kan natuurlijk verklaard worden door het verschil in context. In *Discipline, Toezicht en Strafricht* Foucault zich op de moderne gevangenis – een disciplinerende instelling die gebruik maakt van allerlei disciplinerende technieken. Algemener gezien kun je stellen dat Foucault zijn onderzoek in zijn boek vooral benadert vanuit 'macht' – zo kondigt hij reeds in zijn inleiding aan – en dat Taylor in zijn boek meer geïnteresseerd is in de ideeëngeschiedenis. Taylor heeft reden extra aandacht aan de bewegingen achter de disciplineren van de samenleving te besteden aangezien die voor een belangrijk deel christelijke wortels hadden en hij de disciplineren van de samenleving als belangrijk onderdeel van een proces dat leidde tot het secularisme ziet.

Dat Foucault en Taylor zich richten op twee verschillende aspecten van de disciplinaire samenleving is een belangrijk punt van complementariteit.

Foucault en Taylor overlappen elkaar in thematiek doordat ze allebei een geschiedenis van de disciplinaire samenleving geven. Op het eerste gezicht lijken ze het echter niet helemaal met elkaar eens te zijn. Terwijl Foucault het heeft over de 17e en vooral 18e eeuw, heeft Taylor het over de 16e en 17e eeuw. Dit verschil kan verklaard op twee manieren verklaard worden.

Ten eerste kunnen we stellen dat terwijl Taylor zich richt op het beginstadium van de ontwikkeling van de disciplinaire samenleving, Foucault zich richt op het stadium van voltooiing.

'Voltooiing' wil hier nog niet zeggen dat het proces op een moment is gestopt; beide auteurs zien de disciplinerende van de samenleving als een proces dat door is blijven gaan, ook na de 17e of 18e eeuw. Je zou echter verschillende stadia in de ontwikkeling kunnen zien, zodat je zou kunnen zeggen dat men in de 19e eeuw werkelijk in een disciplinaire samenleving leefde terwijl dat in de 18e eeuw minder stellig het geval was. En zo zou je bij Taylor kunnen zeggen dat het proces in de 17e eeuw nog steeds in het beginstadium was, terwijl het in de 18e eeuw in volle gang was.

Bij Taylor is het duidelijk dat hij zich richt op het begin van het proces van de disciplinerende van de samenleving. Foucault is meer geïnteresseerd in de periode waarin disciplinerende werkelijk ingebed werd in de samenleving, omdat de gevangenis zich vlak daarna in de samenleving vestigde. De stelling lijkt te worden ondersteund door het feit dat Taylor het over 'de *opkomst* van de disciplinaire maatschappij' heeft, terwijl Foucault het over 'het *ontstaan* van de disciplinerende samenleving' heeft. (In de oorspronkelijke versies wordt gesproken van '*the rise of the disciplinary society*' en '*la formation d'une société disciplinaire*'.²²)

De belangrijkste reden waarom Foucault zich richt op een later stadium in de ontwikkeling van de disciplinerende samenleving is dat hij zich richt op de disciplinerende technieken. Dit is de tweede manier van verklaren. Blijkbaar ontwikkelde het type hervormingsprogramma – om Taylors terminologie te gebruiken – waar Foucault zich op richt later dan de andere types, zoals de invoering van de armenwetten in de 15e eeuw (p. 108, SA) en het regelen van het welzijn van de burgers door middel van ordonnanties in het algemeen in de 17e eeuw (p. 110, SA).²³

Kortom, de verschillen in focus verklaren waarom Foucault het over de 17e en 18e eeuw heeft terwijl Taylor het over de 16e en 17e eeuw heeft. Taylor heeft alle reden de 16e eeuw te noemen aangezien de religieuze en seculiere hervormingsbewegingen toen vaart kregen en Foucault heeft alle reden de 18e eeuw te noemen aangezien de disciplinerende technieken zich vooral in die tijd ontwikkelden. De ogenschijnlijke onenigheid blijkt eerder een geval van complementariteit te zijn.

4.3 Overeenstemming en tegenspraak

Een opmerkelijke overeenstemming tussen Foucault en Taylor wat betreft de disciplinerende samenleving is dat beiden de elite invloedrijk en belangrijk achten. Bij Taylor is dat zeer duidelijk.

---

22 Zie: Michel Foucault. 1975. *Surveiller et Punir*. Paris: Gallimard. Bijv. pp. 195 en 219.

23 Opmerkelijk is dat Taylor op p. 112 van SA zegt dat Foucault opmerkt dat het drillen van mensen in het doen van gestandaardiseerde bewegingen zich in de zestiende eeuw vermenigvuldigden; terwijl Foucault het in werkelijkheid heeft over “de periode tussen” “begin zeventiende eeuw” en “halverwege de achttiende eeuw” (p. 210, DTS).

Taylor heeft laten zien dat de (geestelijke en seculiere) elite(s) zich het eerst discipline had eigen gemaakt en de drijvende kracht was achter de disciplinerende van de samenleving. Bij Foucault krijg je, wat betreft disciplinerende, meer indirect de indruk dat de elite de touwtjes in handen heeft. Uiteindelijk was het de elite die de disciplinerende technieken invoerde. De soldaat, arbeider, zieke en het kind begrijpen doorgaans niet eens wat hen overkomt in de disciplinerende instellingen. En zoals gezegd in 1.2 heeft Foucault het idee dat de gevangenis in het voordeel werkt van de elites en dat dat een mogelijke verklaring is voor de duurzaamheid van die gevangenis. Het is duidelijk dat ook Foucault de elite grote maatschappelijke invloed toeschrijft.

Een verschil tussen de elite zoals bij Taylor en de elite zoals bij Foucault is dat de eerstgenoemde elite eerst zichzelf disciplineert, alvorens de samenleving te disciplineren. Ze wil zelf ook gedisciplineerd zijn om te voldoen aan de eisen van de evangeliën of om zichzelf, door 'beschaafd' te worden, te verheffen. Ze wil de mensen dan ook mede omwille van de mensen zelf disciplineren. Bij de laatst genoemde elite wordt disciplinerende aangewend om macht op de mensen uit te oefenen. Disciplinerende is een instrument van deze elite. Binnen de genoemde overeenstemming tussen Foucault en Taylor is er dus toch verschil. Aan dit verschil ligt een fundamenteel verschil tussen Foucault en Taylor aan ten grondslag: ze karakteriseren disciplinerende verschillend. Dit is het volgende punt dat ik nu ga maken.

Foucault en Taylor spreken elkaar op geen aanzienlijk punt direct tegen. Echter, doordat ze de nadruk zo verschillend leggen als ze het over disciplinerende hebben, krijg je bij Foucault een heel ander beeld van disciplinerende dan bij Taylor. Je zou kunnen zeggen dat 'disciplinerende' voor Foucault vooral een machtstechnologie is, terwijl ze voor Taylor vooral een moreel en religieus ideaal is. Bij Foucault houdt disciplinerende van de samenleving vooral in dat er overal technieken heersen die ons gedrag beïnvloeden. Bij Taylor houdt ze vooral een verandering in normen en waarden in. Ze werd gezien als een morele plicht; men wilde zelf aan de eisen van de idealen voldoen; we eisen van elkaar dat we ons houden aan conventionele omgangsvormen; en discipline wordt gezien als iets dat in een *civilisation* thuishoort.

Dit verschil in nadruk heeft wel degelijk implicaties. Zo zou je op de vraag of het mogelijk is dat disciplinerende in de samenleving zal verminderen of zelfs verdwijnen op verschillende manieren een antwoord kunnen geven, afhankelijk van welke visie op disciplinerende je neemt. Als je disciplinerende vooral als machtstechnologie zou zien, zou je negatiever op de vraag kunnen antwoorden. Technologie is iets waar je lastig van af komt; eenmaal in de wereld is de verleiding groot er gebruik van te maken; denk bijv. aan kernwapens of het internet. Technologie is iets dat

zich in de geschiedenis van de mensheid ontwikkelt doordat ze een duurzaam karakter heeft; een techniek blijft tot ze wordt vervangen door iets beters en kennis stapelt zich op. Ook disciplinerende technologie lijkt, eenmaal in de wereld, niet zo gemakkelijk te verdwijnen.

Als je disciplineren vooral als ideaal ziet, zou je positiever op de vraag kunnen antwoorden; mocht discipline als ideaal veranderen of verdwijnen, dan zou disciplineren ook kunnen veranderen of verdwijnen. Taylor heeft laten zien dat er tegengeluiden jegens disciplineren zijn geweest, zonder dat die een einde aan haar hebben weten te maken. Hij heeft echter ook verteld dat een verandering in idealen in de culturele revolutie in de jaren 1960 wel tot een versoepeling van discipline op bepaalde gebieden in het leven heeft geleid.

Concluderend kunnen we stellen dat, aangezien Foucaults karakterisering van disciplineren andere implicaties heeft dan Taylors karakterisering ervan, het verschil in nadruk bij het neerzetten van disciplineren er wel degelijk toe doet; daarom zou je het verschil in karakterisering kunnen opvatten als tegenspraak.

4.4 Conclusie

Foucaults en Taylors werk over de disciplinaire samenleving zijn werkelijk complementair. Terwijl Foucault één soort disciplineren heel erg uitlicht, geeft Taylor ook aandacht aan andere soorten disciplineren. En terwijl Foucault vooral focust op de werking van disciplineren, focust Taylor vooral op de bewegingen die achter de disciplineren van de samenleving zaten. Waar ze het ten slotte beiden hebben over de geschiedenis van de disciplinerende samenleving, richt Taylor zich op een eerder stadium daarin dan Foucault. Qua overeenstemming valt op dat Foucault en Taylor beiden het belang van de elite veronderstellen. Uiteindelijk is de belangrijkste overlapping in thematiek tussen Foucault en Taylor in deze scriptie ook de plek waar ze het meest in tegenspraak zijn: als het gaat om de disciplinaire samenleving in het algemeen. Door hun verschillen in nadruk bij hun behandeling van het thema, geven ze een verschillend beeld van de aard van de disciplinaire samenleving.

Conclusie

We hebben veel geleerd over de aard en geschiedenis van de disciplinaire samenleving. We hebben een globaal beeld gekregen van wat Foucault en Taylor ons over de disciplinaire samenleving leren en van de verhouding tussen de twee wat betreft de behandeling van het thema. We kunnen nu dan ook de in de inleiding gestelde onderzoeksvraag – 'Wat zijn de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen de behandeling van het thema van disciplinaire samenleving door Foucault en Taylor?' – beantwoorden. In feite is heel hoofdstuk 4 het antwoord op de vraag, maar ik zal het hier nog een keer beknopt onder woorden brengen.

Ik heb een onderscheid gemaakt tussen overeenkomsten en verschillen in de besproken onderwerpen en overeenkomsten en verschillen in inhoud. Het viel op dat de twee auteurs verschillende onderwerpen bespreken en dat ze daarom op meerdere manieren complementair zijn. Hierdoor spreken ze elkaar inhoudelijk niet direct tegen maar krijg je van de een een beeld van de samenleving beheerst door disciplinerende technieken en van de ander een beeld van de samenleving in de greep van de idealen der disciplinerende technieken.

Foucault en Taylor richten zich op verschillende aspecten van de disciplinaire samenleving en geven een verschillende karakterisering van de disciplinaire samenleving. Maar juist hierdoor hebben we, door gebruik te maken van beide auteurs, een vollediger beeld van de disciplinaire samenleving.

Literatuurlijst

Foucault, Michel. 1989. *Discipline, Toezicht en Straf. De Geboorte van de Gevangenis*. Vertaald door: 'Vertalerscollectief'. Groningen: Historische Uitgeverij

Taylor, Charles. 2007. *A Secular Age*. London: The Belknap Press of Harvard University Press

Taylor, Charles. 1989. *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. New York: Cambridge University Press